Мария Тихова, Елена Иванова (Шумен)

БѢСЪ-ъm В ПРЕДСТАВИТЕ НА СРЕДНОВЕКОВНИЯ ЧОВЕК И СЕМАНТИКАТА МУ В ДИАХРОНИЯ

Изследването се базира върху славянския превод на известното съчинение на Св. Григорий I Велики - Двоеслов, nana римски, Dialogorum libri IV, de vita et miraculis patrum Italicorum et de aeternitate animarum от 593-594 г. Между 741-752 г. nana Захарий, гръk по народност, го превежда на гръцки език под заглавие Διάλογοι ἱστορικοὶ περὶ πολιτείας διαφόρων ἔν τῃ Ἰταλία διαλαμψάντων. Латинският и гръцкият текст са издадени паралелно от J. P. Migne в Patrologiae, cursus completus, series Latina, t. 66, t. 77. Славянският превод е известен в славистичния свят kakmo kamo **патерикъ римьскыи**, maka и kamo **бесѣдовникъ.** Титулът **патерикъ римьскыи**, който се появява само в два от откритите славянски преписи (Синодален, N 265, XV в. - нач. XVI в. и Уваров, N 202, между 1620-1630 г.), разкрива осъзнатата жанрова близост с известните патерични сборници, непосредствени преводи от гръцки, kamo Египетски, Скитски, Азбучно-Ерусалимски, Синайски, Своден, макар че kamo структура Римският патерик се различава от тях. Той се състои от четири книги, разграничени тематично. Първата книга съдържа няколко разказа из живота и бита на различни италиански монаси през втората половина на VI век. Втората книга е посветена на живота и чудесата на Св. Бенедикт и представлява неговото първо житие. В случая тя е и основен текст за нашето изследване. Трета книга съдържа разкази за деянията на Св. Павлин, епископ Нолонски, а четвъртата книга, в поредица от разкази, разкрива представите на ранните италиански монаси за задгробния живот и за безсмъртието на човешката душа.

Наивни и поучителни, четирите книги на Диалозите имат огромен успех във Византия и се преписват във всички византийски скриптории за полза на монаси и лаици, защото нито един западен светец не е така честван във Византия, kakmo Св. Григорий Велики - Двоеслов (Алкен 1971: 106-111). Не по-различна е съдбата им и в славянските земи. За това свидетелстват значителният

брой преписи както на пълния текст, така и на отделни негови откъси, пръснати в различни сборници.

Преписите, които съдържат пълния текст на Римския патерик, въз основа на различия в езиковите им особености, се разпределят в две основни групи. Тези от първата група отвеждат към ранния превод, който определено се свързва с дейността на един от онези книжовници в рамките на Плисковско-Преславското книжовно средище, които са по-тясно свързани с Кирило-Методиевите норми на превод (Ван-Вейк 1931: 28-30; Минчева 1981: 16; Тихова 1987: 145-159, 1987: 295-311, 1989: 42-52). Преписите от втората група, със своите езиково-стилни особености, представят късния превод, направен през XIV в., във времето на цар Иван Александър (Тихова 1989: 43, 1994: 397-398).

В изследването си използваме по два преписа от двата превода: Погодин, № 909, XVI в. РНБ и Успенски, №986-997 1552/53 г. ГИМ - по изданието на Великите минеи-чети на митрополит Макарий (MLS, 1997, Т. XXXIX: 104c23-192b4) - за ранния превод (около втората половина на IX в. - началото на X в.) и Толстой, № Q.I. 275, XIV в. РНБ, както и Вилненски, № F 19/ 3, XIV в., LMAB, - за късния превод.

При сравняване на славянските преводи с латинския и с гръцкия текст се установява, че славянският текст следва почти точно гръцкия.

Обединяващи за всичките четири книги от Римския патерик са идеите за християнското благочестие, милосърдие и душевна чистота, постигнати чрез разказите за живота на светите отци от редица италиански монашески общности от втората половина на VI век. В текста има конкретна информация за болестни състояния и за тяхното лечение, което се постига предимно с покаяние и молитва, изпълнена със силна вяра. Така се създава един естествен аналог между лечителската дейност на светите отци от патеричните разкази и лечителските способности на самия Иисус Христос, който лекува единствено със силата на Словото и с полагане на ръка върху болния: 2 **Іоанъ же слышавъ· въ жѕилишти дѣла х҃ва посылавъ оученикы своими** 3 **рече къ н҃емоу· ты ли єси градѣи· ѷли иного чаємъ·** 4 **І отъвѣштавъ и҃с рече имъ· шедъше възвѣстите іоанови·** 5 **слѣпи прозираѭтъ· и хроми ходѧтъ· прокажени очищаѭтъ сѧ· и глоуси**

слышатъ• і мрътвіи въстаютъ• Mm 11: 1-6, Зографско евангелие (Ягич 1954 : 13), kakmo u Mk 16:17-18, Лk 9:1-2, Лk 10:17 u gp. Прилагаме u eдин пример от втора книга на Римския патерик, който илюстрира вдъхновените от Светия Дух лечителски способности на Свети Бенедикт:

П 37об.15-29 (II-ра книга)

В тоже оубо время•клирикъ нѣкто ѿ акоунскыа цр҃кве нарицааше са• ѿ бѣса нечистаго моучимъ•сегоже прпⱑбныи епс҃кпъ констатїи• къ различныимъ рака҃ с҃тыхъ множицею посла сего, іако да възможетъ исцѣленїе полоучити•но с҃тїи бж҃їи м҃чници врачеванїа дароу семоу подати не рачиша•... веденъ же оубо болми къ бж҃їю рабоу венедикто҃у• иже къ г҃у і҃с х҃у м҃лтвы принесъ• нечс҃таго дх҃а ѿ него прогнавъ• зрⱑава сего божїею бл҃гтїю оустроивъ рече ємоу иди се зрⱑавъ быс҃• маса не іажⱑь, ни на с҃тльскыи степень не възлази•сирѣчь въ санъ не възлази•въ иже бо дн҃ь с҃тльскаго сана о себѣ прїати дръзнеши•абїе ѿ власти нечтс҃аго бѣса безъ млс҃ти моучимъ боудеши•

М 129c7-34

Въ тѫ оубѡ время клирикъ нѣкто... ѿ бѣса нечс҃таго моучимъ... веден же оубѡ бѡлми к' бж҃їю рабоу венедик'тоу•иже къ гс҃оу і҃с х҃оу м҃лтвы принесъ• нечистаго дх҃а ѿ него прог'навъ здрава сего бж҃їею блгⱑтїю оустроивъ рес҃ ємоу иди се з'драв' быс҃•

Т 85об.11-86.5

...причьтникъ нѣкыи бѣ... ѿ нечистаго бѣса мѫчимъ ...ѿведенъ оубо быс҃ болми къ бі҃ю рабоу венедикто҃у•иже къ г҃оу і҃у х҃оу бо҃у моленїа принесъ и нечистⱑго доуха ѿ него ѿгнавъ здрава того бі҃ема блгⱑтиѧ оустрои рекъ ємоу•иди се зрⱑавъ быс҃•

В 67.20-67об.13

...причьтникь нѣкыи...бѣ ѿ нечистааго бѣса мѫчи҃ ... ѿведень оубо быс҃ болми къ бж҃иоу рабоу венедикто҃у• иже и къ г҃оу і҃у х҃ѵ м҃лениа принесь и нечс҃тааго дѵха ѿ него ѿгнавь• зрⱑава того бж҃иеѫ блгⱑтьѣѫ ѵстрои рекь емѵ• иди се зрⱑавь быс҃•

PL, t.66, col 163

Ἐν αὐτῷ τοίνυν καιρῷ κληρικός...ὑπὸ δαίμονος ἀκαθάρτου ἐνοχλούμενος...Ἀπηνέχθη τοίνυν ὁ ἀσθενῶν πρὸς τὸν τοῦ Θεοῦ δοῦλον Βενεδίκτον, ὅστις τῷ κυρίῳ Ἰησοῦ Χριστῷ τὰς δεήσεις προσενέγκας, τὸ ἀκάθαρτον πνεῦμα ἀπ' αὐτοῦ ἀπελάσας, ὑγιῆ τοῦτον τῇ τοῦ Θεοῦ χάριτι ἀποκατέστησεν, εἰπὼν αὐτῷ· Ἄπελθε, ἰδοὺ ὑγιὴς γέγονας...

PL, t.66, col 164

Eodem quoque tempore...clericus daemonio vexabatur ...Dictus itaque est ad omnipotentis Dei famulum Benedictum : qui Jesu Christo Domino preces fundens, antiquum hostem de obsesso homine protinus expulit. Cui sanato praecepit, dicens : Vade...

Цитираният пример разкрива и още една от идеите, вложени в Диалозите на Св. Григорий Велики-Двоеслов, а именно, че основната причина за всички заболявания са нашите грехове (виж края на текста от П 37об.15-29 : **мѧса не іажⷭь, ни на с҃тльскыи степень не възлази•сирѣчь въ санъ не възлази•въ иже бо д҃нь с҃тльскаго сана о себѣ пр҃іати дръзнеши•абїе ѿ власти нечт҃аго бѣса бєзъ мл҃ти моучимъ бꙋдеши•**

Наред с това този пример илюстрира и най-често описаните в Диалозите случаи за заболявания, свързвани обикновено с някакво психично разстройство, провокирано от **бѣсъ** или **нечистъ дꙋхъ**, или **дїаволъ.** В представите на средновековния човек това е невидимо зло същество, което обсебва човека, мъчи го, разтърсва го, събаря го, кара го неистово да крещи:

П 72.28-72об28 (III-та книга)

...г҃лаше бо, іако въ градѣ гражⷭанина•д҃вца нѣкаѧ прочее бракꙋ достоина бѣ•д҃ци нѣкоєго тꙋ соущїихъ ѿ старѣишинъ• іаже любовїю нб҃ныѧ жизни ражжⷭегши сѧ всѧцѣⷨ тщанїємъ къ б҃гоу ведѧше сѧ... си же ѡ҃ца оставльши и иночьскаго житїа wбразъ пр҃іатъ•тѣмь* сеѧ ѡ҃тць ѿ своєго имѣнїа бєз наслѣдїа ю

сътвори, иного же еи ничьсоже токмо, ѕ҃• юнкїи... wстави... въ единъ же дн҃ь... чⷭ҃тныи wц҃ь елеѷтерїи• присѣщенїа ради... к неи приде•сѣдящюу же емоу коупно с нею и бесѣдоующе... ѡ҃ простїа іаже •ѕ҃• юнкїи ѡ҃ о҃ца бѣ прїала• дѣатель҆ нѣкто съ даромъ к неи приде•иже вънегⷣа прѣⷣ нима ста, дх҃омъ ⁱⁱᵉчⷭ҃тымъ разбїенъ бывъ паде сѧ•и начатъ велїимъ гл҃сомъ велми изнемагати•тогⷣа ст҃аѧ wна жена въставши•іаромъ лицеᵐ и съ гл҃соᵐ крѣпкомъ запрѣти нечⷭ҃томѹ дх҃оу гл҃ющи•изиди wкаанне изиди•противѹ же семѹ гл҃соу ѹсты бѣсящаго сѧ ѡвѣща гл҃ѧ дїаволъ•и аще ѡ҃ сего излѣзоу въ кого имамъ внити•по слѹчаю же свинѧ мало пасѧше сѧ...дв҃ца она повелѣ емѹ гл҃ющи• излѣзи ѡ҃ сего и в се свинѧ влѣзи•иже тоᵐ чⷭ҃ѣ ѡ҃ чл҃ка излѣзе, въ свинѧ же ...вниде•

T 142об16-143об11

...ѡ҃ села идеже •ѕ҃• оугкїи ѡ҃ о҃ца своего бѣ приѧла• земедѣлецъ нѣкыи кь неи прїде съ прїносомъ•иже вынегда прѣⷣ нимї стоаше• доухоᵐ лѫкавымь разбиень бывь паде• и начѧᵀ съ велицѣми гласы велми стенати•...

B 125.19-126.13

...ѡ҃ села идеже •ѕ҃• оугкїи ѡ҃ о҃ца своего бѣ приѧла• земедѣлець нѣкыи съ приносомь к неи прїиде•иже вънегда прѣд ними стоаше•доухомь лѫкавымь разбиень бывь паде•ᴴ начѧть съ велицѣми гласы велми стенати•...

PL, t.77, col 271-274

•••ἐκ τοῦ προαστείου, οὗπερ τὰς ἐξ οὐγκίας παρα τοῦ ἑαυτῆς πατρὸς ἣν λαβοῦσα, γεωργός τις μετὰ ξενίου πρὸς αὐσην ἦλθεν, ὅστις ἐν ὅσῳ ἔμπροσθεν αὐνων ἵστατο, πνευματι πονερῷ ραγεὶς ἔπεσε, καὶ ἤρξατο μετὰ μεγίστων φωνῶν λίαν ὀδυνᾶσθαι...

PL, t.77, col 272-273

...cum repente ex eodem fundo, quemmin sex unciis a patre perceperat cum xenio rustikus venit. Qui dum ante eos assisteret, maligno spiritu correptus cecidit, fatigarique nimiis stridoribus atque balatibus coepit...

Този пример (виж края текста от П 72.28-72об.28 : **тогᴬа стаѧ ѡна жена въставши•іаромъ лицемъ и съ гласомъ крѣпкомъ запрѣти нечистомꙋ дхоу глющи•изиди ѡкаанне изиди•противꙋ же семꙋ гласоу ꙋсты бѣсѧщаго сѧ ѡвѣща глѧ дїаволъ •и аще ѡ сего излѣзоу въ кого имамъ внити•по слꙋчаю же свинѧ мало пасѧаше сѧ... двца она повелѣ емꙋ глющи•излѣзи ѡ сего и в се свинѧ влѣзи•иже тоᵐ чсѣ ѡ члка излѣзе, въ свинѧ же ...вниде**) непосредствено навежда към аналогии с евангелския текст, съответно от Mm 8: 28-33, Mk 5: 2-16, Лк 8: 27-36, където Иисус изгонва бясовете, като им заповядва да влязат в пасящо наблизо стадо свини, а болните веднага оздравяват, например: 28 **і пришьдъшюмоу на онъ полъ•...сърѣтосте и дъва бѣсъна• отъ гребиштъ іхъ• ісходѧща люта ѕѣло•ѣко не можаашє ник'тоже• минѫти пѫтемь тѣмь•** 29 **і се възъписте глѧшта•чьто естъ нама і тебѣ йсе• снє бжи•пришелъ ли еси сѣмо•прѣжде врѣмене мѫчитъ насъ•** 30 **бѣ же далече отъ нею• стадо свинїи• много пасомо•** 31 **бѣси же молѣахѫ и глѧщіе• аще ізгониши нъı• повели намъ іти въ стадо свиное•** 32 **і рече імъ• ідѣте• они же шьдъше вънидѫ въ свинїѧ...**, Mm 8:28-32, Зографско евангелие (Ягич 1954 : 9-10)

От цялостния текст на четирите книги на Римския патерик са представени общо 7 употреби на **бѣсъ**, производни и словосъчетания с компонент **бѣсъ**: **бѣсъ** (3)[1]; **бѣсьнъ** (1) **бѣсноуьи сѧ** (1); **бѣсъ нечистъ** (1) **бѣсъ гръдостьнъıи** (1) **бѣсъ ненависти** (1) **бѣсъ оунъıниıа**(1). Наред с тях има три случая на синонимна употреба: лексемата **дїаволъ** (1) и словосъчетанията: **нечистъ дхъ** (3) и **доухъ лѫкавъ** (3). Най-голяма е честотата им във втора книга, посветена на чудесата, извършени от Свети Бенедикт.

Цитираните славянски примери от двата превода (в рамките на ползваните общо четири преписа) са съпоставени със

[1] Цифрите в скоби сочат фреквентността на съответната форма в ексцерпираните примери за психично заболяване, известно като **бѣсъ**, от текста на Римския патерик.

съответствията си от латинския и гръцкия текст на Патерика (Мин, т.66 и т. 77) във вид на **таблица,** приложена по-долу:

Т А Б Л И Ц А

Използвани съкращения в таблицата:
П=Погодин, 909, XVI в.;
М=Велики Чети-минеи на митрополит Макарий (Успенски препис, 1552/53 г.);
Т=Толстой, Q. I. 275, XIV в.;
В=Вилненски, F 19/3, XIV в.

№	латински	гръцки	Ранен превод IX-X в. (П., М.)	Късен превод XIV в. (Т., В.)
1.1.	daemonio vexabatur PL, t.66, col.163-164	ὑπὸ δαίμονος ἀκαθάρτου	**ѿ бѣса нечистаго** 37об15-29 (II)	**ѿ нечистаго бѣса** Т.85об11-86.5, В.67.20-67об13
1.2.	antiquum hostem PL, t.66, col.163-164	τὸ ἀκάθαρτον πνεῦμα	**нечⷭтаго дх҃а** 37об15-29 (II)	**нечистааго духа** Т.85об11-86.5, В.67.20-67об13
1.3.	diaboli PL, t.66, col.163-164	τοῦ ἀκαθάρτου δαίμονος	**ѿ нечⷭтаго бѣса** 37об15-29 (II)	**нечъстиваго бѣса** Т.85об11-86.5, В.67.20-67об13
2.1.	malignus spiritus PL, t.77, col.227-228	πνεῦμα πονηρόν	**дх҃ъ лꙋкавыи** П.56об6-23 (III)	**дꙋхъ лѫкавъ** Т.116.19-116об19, В.98.3-98об4
2.2.	(qui in eum) PL, t.77, col.227-228	δαίμονα	**бѣсъ** П.56об6-23 (III)	**бѣсъ** Т.116.19-116об19, В.98.3-98об4
3.1.	malignus spiritus PL, t.77, col.295-296, 297-298	ὑπὸ πνεύματος πονηρόν	**ѿ дх҃а лꙋкаваго** П.97.2-97об19 (III)	**ѿ дꙋха лѫкава** Т.157об11-158об8, В.139об17-141.5
3.2.	malignus spiritus PL, t.77, col.295-296, 297-298	τὸ πονηρὸν πνεῦμα	**дх҃ъ лоꙋкавыи** П.97.2-97об19 (III)	**лѫкавы дꙋхъ** Т.157об11-158об8, В.139об17-141.5
3.3.	antiquus hostis PL, t.77, col.295-296, 297-298	ὑπὸ τοῦ δαίμονος	**ѿ бѣса** П.97.2-97об19 (III)	**ѿ бѣса** Т.157об11-158об8, В.139об17-141.5
3.4.	diabolus PL, t.77,	ὁ διάβολος	**дїаволъ** П.97.2-97об19 (III)	**диаволь** Т.157об11-

	col.295-296, 297-298			158об8, B.139об17-141.5
3.5.	a vexatione sanaretur PL, t.77, col.295-296, 297-298	ἐκ τοῦ δαίμονος ἐλευθερωθῆ	ѿ бѣса П.97.2-97об19 (III)	ѿ бѣса Т.157об11-158об8, B.139об17-141.5
3.6.	malignus spiritus PL, t.77, col.295-296, 297-298	τὸ πονηρὸν πνεῦμα	лоукавыи дх҃ъ П.97.2-97об19 (III)	лѫкавыи дѹхъ Т.157об11-158об8, B.139об17-141.5
4.1.	maligno spiritu PL, t.77,col. 271-272, 273-274	πνεύματι πονηρῷ	дх҃омъ нечⷭтыимъ П.72.28-72об28 (III)	доукоѡ҃ лѫкавымь Т.142об16-143об11, B.125.19-126.13
4.2.	лuncвa mekcm PL, t. 77, col. 271-272, 273-274	τῷ ἀκαθάρτῳ πνεύματι	нечⷭтомѹ дх҃оу П.72.28-72об28 (III)	нечистомоу дѹхѹ Т.142об16-143об11, B.125.19-126.13
4.3.	per os vexati PL, t. 77, col. 271-272, 273-274	διὰ τοῦ στόματος τοῦ δαιμονιοῖντος	ѹсты бѣсѧщаго сѧ П.72.28-72об28 (III)	оусты бѣснѹѫщаго сѧ Т.142об16-143об11, B.125.19-126.13
4.4.	diabolus PL, t. 77, col. 271-272, 273-274	ὁ διάβολος	дїаволъ П.72.28-72об28 (III)	дїаволь Т.142об16-143об11, B.125.19-126.13
5.1.	antiquus hostis PL, t. 66, col.187-188	ὁ παμπόνηρος, ἐχθρός	всенечⷭтныи же врагъ П.46.6-19 (II)	прѣлѫкавыи врагъ Т.99.10-99об.3, B.81.12-81об.4
5.2.	malignus vero spiritus PL, t. 66, col.187-188	Τὸ δὲ πονηρὸν πνεῦμα	лѹкавыи же дх҃ъ П.46.6-19 (II)	лѫкавыи же дх҃ъ Т.99.10-99об.3, B.81.12-81об.4
5.3.	malignum ab eo spiritum PL, t. 66, col.187-188	ἀκάθαρτον πνεῦμα	нечⷭтыи дх҃ъ П.46.6-19 (II)	нечистыи доухъ Т.99.10-99об.3, B.81.12-81об.4
6.1.	daemoniaticus PL, t. 77, col. 395-396, 397-398	δαιμονιῶν τις, ἀπψαμένος	бѣсенъ П.82.4-17 (IV), M.185a29-b16	бѣсноужи сѧ B.202.11-202об8
7.1.	superbiae spiritum PL, t. 66, col.	ὁ δαίμων τῆς	лuncвa mekcm П.40.26-40об16 (II)	бѣсъ гръдостьны

	171-172	ὑπερηφανειάς		Т.89об17-90об1, В.71об11-72.14g
7.2.	superbiae spiritu PL, t. 66, col. 171-172	ἀλαξονειας λογισμοι	**гръдынїи помысли** П.40.26-40об16 (II)	**гръдостнїи помысли** Т.89об17-90об1, В.71об11-72.14g
7.3.	лицєва съответствие в латинския текст PL, t. 66, col. 171-172	διαβολικην πλανην	**дїаволю лесть** П.40.26-40об16 (II)	**дїаволѫ прълъстъ** Т.89об17-90об1, В.71об11-72.14g
7.4.	лицєва съответствие в латинския текст. PL, t. 66, col. 171-172	της ὑπερηφανειας εφυσιωθη πνευματι	**гръдынымь дхомъ** П.40.26-40об16 (II)	**гръдо^{є}тънымъ ... дѹхѡ^{м}** Т.89об17-90об1, В.71об11-72.14g
8.1.	antiqui hostis malitia percussus PL, t. 66, col. 147-148	του παγκακου δαιμονος το μισος καΙ τον φθονον εν ἑαυτῳ ὑποδεξαμενος	**всєненавиднаго бѣса ненависть и мръзость въ себѣ прїимъ** П.31об28-32.23 (II), М.125c7-d39	**всєненавиднаго бѣса ненави^{є} и мерзо^{є} в себѣ прїемъ** Т.76.7-76об20, В.57об19-58об16
8.2.	Qui ejusdem invidiae tenebris caecatus PL, t. 66, col. 147-148	ὑπο του διαβολου σκοτισθεις	**ѡ дїавола ѡмраченъ бывъ** П.31об28-32.23 (II), М.125c7-d39	**ѡ дїавола помраченъ бывъ** Т.76.7-76об20, В.57об19-58об16
9.1.	лицєва латинску текст PL, t. 66, col. 181-182	ὑπο του της ακηδιας δαιμονος κυριευθεις	**ѡ оуныннаго бѣса** П.44.9-29 (II), М.133d40-134a15	**ѡ бѣса оуныїа** Т.95об17-96.17, В.78.6-78об10
10.1.	gravissima.. ..aemulatione laborabat PL, t. 66, col. 183-184	Ὁ οὐν μισοκαλος δαιμον	**ненавидѧи же добра бѣсъ** П.45.2-12 (II), М.134c15-36	**ненавидѧи же добра бѣсъ** Т.97.19-97об12, В.79об5-18

Предложената таблица систематизира наблюденията върху конкретните употреби на лексемата **бѣсъ**:

1. *Словоформи* - **ѡ бѣса, бѣса**;
2. *Производни* - **бѣсенъ** П, М : **бѣсноуѫи сѧ** Т, В; (оусты) **бѣсѧщаго сѧ /бѣсити сѧ/**, П, М : (оусты) **бѣснѹѫщаго сѧ /бѣсновати сѧ/** Т, В
3. *Словосъчетания* - (**ѡ**) **нечс̑таго бѣса** П, М : **нечъстиваго бѣса** Т, В; **всенênавиднаго бѣса** (П, М, Т, В); (**ѡ**) **оуныннаго бѣса** П, М : (**ѡ**) **бѣса оуныѭа** (Т, В); **ненавидѫи же добра бѣсъ** (П, М, Т, В);

В двата старобългарски превода се откриват следните *синоними* на лексемата **бѣсъ**:

1.0. **дїаволъ** (П, М), **диаволь** (Т, В)

2.0. *Словосъчетания* от типа на:

2.1. **нечс̑тыи дх̑ъ; нечс̑таго дх̑а** (П, М) : **нечистыи доухъ; нечистааго доуха** (Т, В)

2.2. **дх̑ъ лѹкавыи** (П, М, Т, В) : **дѹхъ лѫкавъ** (Т, В)

2.3. **дх̑ъ лѹкавыи** (П, М) : **лѫкавы дѹхъ** (Т, В)

2.4. **всенечс̑тныи же врагъ** (П, М) : **прѣлѫкавыи врагъ** (Т, В)

2.5. **дїаволю лесть** (П, М) : **дїаволѫ пр̑лъсть** (Т, В)

2.6. **гръдьныимь дх̑омъ** (П, М) : **гръдо̑тынымъ...дѹхѡ** (Т, В)

2.7. **гръдьнїи помысли** (П, М) : **гръдостнїи помысли** (Т, В)

Както бе вече споменато по-горе, в текста на Римския патерик освен случаите за различни психични страдания, в основата на които за средновековния човек стои **бѣсъ**-ът, има информация и за други болести - вътрешни, неврологични, инфекциозни, говори се за *проказа, парализи, карцином* и други. От всички болести обаче най-често се споменава **бѣсъ**-ът, който като неясно, нечисто и най-вече - невидимо зло същество поражда страх в съзнанието на средновековния човек. Вариативността при употребите на лексемата **бѣсъ**, на нейните производни, на словосъчетанията ѝ, както и на често срещаните синонимни словосъчетания, показва изключително езиково многообразие, което може да бъде генерирано само от мисловен процес, в който исконно заложеният страх и ужас от неведома сила често обсебва средновековния човек.

Нашите наблюдения потвърждават първичното значение ‘*страх*‘ ,‘*страшен, ужасен*‘ , посочено в Старобългарския речник на Садник-Айцетмюлер, където **бѣсъ** се извежда от лит. *baisa* ‘страх‘ и *baisus* ‘ужасен, отвратителен‘, лат. *foedus* ‘ужасен, отвратителен‘ и и-е **bhoidh-*, **bhoi-dh-so* с отпратка към *bojo, bojati*, което от своя страна се извежда от ст.инд. *bhayate* ‘страхувам се‘, авест. *bayente, byente* ‘изпитвам страх‘, лит. *bajus* ‘страшен, ужасен‘ (Садник-Айцетмюлер 1955: 10; 214 /39/).

Старобългарското **бѣсъ** и негови производни се откриват в целия старобългарски канон, както отбелязват съответните речници, а също и Български етимологичен речник. Там, от посочените форми и значения на **бѣсъ** в другите славянски езици, става ясно, че няма семантични различия между тях, тъй като навсякъде се влага едно и също значение - ‘*зъл дух, дявол*’ (срхр. *бијес*, словен. *bes*, рус. *бес*, укр. *бїс*, чеш. *bes*, пол. *bies* ‘дявол, зъл дух’ - от ие. *bh i-(dh)-s-o- със -s- от -es-основа, срв. лит. baisa ‘страх’, baisus ‘отвратителен, ужасен’) (БЕР, т.I, 1971: 109-110)

Според речника на Найден Геров, който предава едно значително по-късно състояние на езика, употребите на **бѣсъ** в българските диалекти продължават, като се влагат значения на *враг, дявол, нечестив, нечист дух, демон*, каквито употреби се откриват и в текста на Римския патерик. Пак у Найден Геров е дадено и второ значение на **бѣсъ** ‘болесть, **коѥто** хваща кучетата, а като ухапѫт **тъıя** човѣка, или друго животно, кога имать **мѫкѫ** болесть, то **мѣа** ся прѣдава и на **ꙋхапанъıи**‘ (Геров, т.1, 1975: 101).

Изводът в случая е, че отново става дума за болест, но вече не психична, каквато се споменава както в евангелския текст, така и в средновековните разкази на светите отци и конкретно - в Римския патерик, а за инфекциозна болест при животните, предавана и на човека (Срв. и БЕР, т.I, 1971 : 109 -110).

Наложилата се употреба на лексемата **бѣсъ** за означаване на болестта *rabies*, лат., не е случайна: нейната клинична картина се характеризира с психически изменения, съпроводени с буйстване и чувство за страх, с ужас - особено при вида на вода, във връзка с което е и едно от народните названия на същото заболяване - *водобоязън*. (Геров 1975: 100-101)

В народната медицина и в билколечението се използват имена на растения, образувани като производни на лексемата ***бяс*** :

бясна гъба, бясна трева, бесен бурен, бясна турка, бясно дърво (срв. БЕР, т.I, 1971: 109-110), които са отровни, но които в определено количество се използват за лечение на различни болести (например - на сърдечна недостатъчност). Мотивацията при установяването на тези словосъчетания като названия на билки по всяка вероятност се крие в пагубното им въздействие върху човека, ако се поемат в големи количества.

В съвременния български език, според данните от Речника на българския език (РБЕ, т.I, 1977: 909-910), а и по наши наблюдения, в основното си значение *бяс* предава '*смъртоносна болест, обикновено у животни*', а преносно означава '*гняв, ярост*', както и '*неудържима, буйна страст*'. Подобна семантика дава Н. Геров, когато тълкува производни от **бѣсъ**, като бѣсната, бѣснотна, бѣснѣнѥ, бѣсныи като 'немирност, немируване, лудуване' и 'който не стои мирен' (Геров 1975:100-101). Наречието *бясно* е със значение '*с необуздана сила, с ярост*', но разговорно предава '*с голяма скорост, много бързо, стремително*'. Например:

1. Това дете е голям *бяс*; 2. ...профуча с *бясна* скорост; 3. *беснее* по цял ден ...; 4. ...*бясно* се устреми напред.

Категорично съвременните употреби показват, че първичното значение на **бѣсъ**, като *страх, ужас* вече е изчезнало. Съхранена е всъщност само идеята за *бързина, буйство и неудържимост*. Силата на отрицателната емоционално-експресивна натовареност на лексемата **бѣсъ** постепенно намалява, без да се стига до пълното ѝ неутрализиране[2].

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Алкен 1971 - **Halkin, Fr.,** Rechиrches et documents d'hagiographie byzantine: Le pape S.Gregoire le Grand dane l'hagiographie byzantine, Bruxelle, 1971.

БЕР , т. I, 1971 - Български етимологичен речник, т.I, 1971.

Ван-Вейк 1931 - **N.van Wijk**, Studien zu den altkirchenslavischen Paterika. - Amsterdam, 1931.

[2] И до днес в църковната практика продължава традицията за четене на молитви над обхванати от бяс или от нечист дух. Най-ранен пример за такива молитви има в Синайския евхологий: (Син. евхологий 1942 : 124-142 /**мо͡л на͡ѧ бѣсъноу͡ѧштиїми͡м**, 51a11-56b; **ꙁаклинаниє стаа͡г василѣ• на͡ѧ дх҃ы нечистъı**, 56b4-25/).

Геров, т. I, 1975 -	**Найден Геров**, Речник на българския език, т. I, А-Д, С., 1975 (фототипно издание, 1895).
MLS T XXXIX, 1997 -	Monumenta linguae Slavicae, Dialekti veteris, T. XXXIX. Herausgegeben unter der Leitung von Eckhard Weiher, Band 1, Weiher - Freiburg i. Br. 1997
Мин , т.66 и т.77 -	**J.-P. Migne**, Patrologiae cursus completus, series Latina, Tomus LXVI, 1866 (S. Benedicti, Opera omnia); Tomus LXXVII, Parisiis, 1896 (Sancti Gregorii papae I, Opera omnia).
Минчева 1981 -	**А. Минчева**, За текста на Македонския кирилски лист и неговия автор. - Старобългарска литература, кн.9, 1981: 3-19.
РБЕ, т. I, 1977 -	Речник на българския език, т. I, (А-Б), С., 1977.
Садник-Айтцетмюлер 1955 -	**L. Sadnik und R. Aitzetmьller**, Handwцrterbuch zu den altkirchenslavischen Texten, Heidelberg, 1955.
Син Евхологий, 1942 -	Rajko Nahtigal, Euchologium Sinaiticum, Ljubljana, 1942.
Тихова 1987 -	**М. Тихова**, Проблеми на текста на Римския патерик. - Die slawischen Sprachen, Band 12, Salburg 1987:145-159.
Тихова 1987 -	**М. Тихова**, Замяна на прабългарските думи в Римския патерик. - Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, Научен център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, т.1, 1987: 295-311.
Тихова 1989 -	**М. Тихова**, Към синтаксиса на Римския патерик. - Palaeobulgarica, XIII, 1989, 3: 42-52.
Тихова 1994 -	**М. Тихова**, Към преводите на Търновската книжовна школа, - Сб. „Търновска книжовна школа“, т. 5 (Паметници, поетика, историография), 1994: 391-400.
Ягич, 1954 -	**V. Jagic**, Quatuor Evangeliorum Codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus, Graz, 1954.

THE БѢСЪ IN THE WORLDVIEW OF MEDIAEVAL PEOPLE AND ITS SEMANTICS IN DIACHRONY

Maria Tikhova and Elena Ivanova (Shoumen)

(summary)

This study is based on the famous work by St. Gregory the Great or of the Dialogue, Pope of Rome, Dialogum libri IV, de vita et miraculis patrum Italicorum et de aeternitate animarum from 593-594. Its two Slavonic translations, the early one (second half of the 9th or the early 10th century) and the late one (second half of the 14th century), known as **Патєрикъ римьскыи** (Roman Patericon) and **Бєсѣдовникъ** (Dialogue), were made from respective Greek translations. The thematically varied information provided therein includes evidence of various ailments. Among them are most frequent the cases of psychic disorders provoked by a **бѣсъ** (demon), which as an unclear, unclean and invisible evil being stirred fright in the minds of mediaeval people. The diachronic changes in the semantics of the lexeme **бѣсъ** are traced on the basis of the whole text of the Roman Patericon and lexicographic sources and the conclusion is made that the power of the negative emotional-expressive connotation gradually diminishes without reaching its full neutralization.